

О. В. БАТЮК

Олег Володимирович Батюк, кандидат юридичних наук, доцент Волинського національного університету імені Лесі Українки

ІСТОРИЧНИЙ АСПЕКТ РОЗВИТКУ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ТАКТИКИ

Наукову тактико-криміналістичну проблематику складають питання про поняття криміналістичної тактики, її категорій, систему і взаємозв'язок з іншими галузями знань та практикою досудового розслідування злочинів, організацію і тактику слідчих дій тощо. В умовах сучасної життєдіяльності українського суспільства, розбудови держави, реформування вітчизняної правоохоронної системи має науково-криміналістичне значення дослідження питань про предмет і сутність криміналістичної тактики та її розвиток.

Аналіз останніх досліджень і публікацій свідчить, що окремим питанням історії криміналістичної тактики присвячений ряд наукових робіт вітчизняних вчених: Ю. П. Аленіна, В. І. Гончаренка, А. Є. Єлісєєва, В. О. Коновалової, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, М. В. Салтєвського, С. І. Тихенка й ін., та російських вчених: Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, І. Ф. Крилова та ін.

Метою даної статті є проведення комплексного дослідження історичного аспекту визначеної проблеми. Саме це дозволить простежити становлення, формування і тенденції розвитку криміналістичної тактики, оцінити ефективність застосування, зрозуміти її джерела (природу), сформулювати предмет пізнання.

Проблема дослідження предмета, сутності криміналістичної тактики складна й дискусійна. Від перших спроб визначити її предмет і до сьогодні не припиняються суперечки про те, яким має бути точне визначення криміналістичної тактики як галузі науки криміналістики і в якому напрямку належить його вдосконалювати. Визначаючи причини цих суперечок,

В. І. Комісаров зауважує, що «... власне інтерес до наукових основ роботи слідчого, актуальність цієї проблеми як раніше, так і на сучасному етапі викликають вже традиційні суперечки навколо предмета і сутності криміналістичної тактики»¹.

Варто зазначити, що становлення криміналістичної тактики нерозривно пов'язане з розвитком кримінально-процесуальної науки. В її межах відбувався процес розробки і накопичення засобів, прийомів та рекомендацій роботи з доказами. Ці дані на певному етапі склали ядро нової науки криміналістики. Необхідно погодитися з науковцями, які вважають, що «...формування самостійних, специфічних знань, що складають предмет криміналістики, легко простежити історично. Спочатку ті знання, що стосуються прийомів збирання, виявлення і дослідження доказів і виходять за рамки процесуальної теорії, фігурують у працях процесуалістів. Вже потім, збільшуючись за обсягом, накопичуючись і набираючи внутрішню єдність, ці відомості оформлюються в самостійну науку – криміналістику»².

Історія будь-якої науки обов'язково пов'язана з дослідженням її предмета; це ж стосується як науки криміналістики в цілому, так і її галузей, зокрема криміналістичної тактики.

Вивчення пам'яток права, наукових спеціальних джерел, зокрема монографій, навчальних та практичних посібників, підручників із криміналістики, дозволяє виділити два основні етапи в розвитку криміналістичної тактики:

- а) виникнення і становлення криміналістичної тактики;
- б) формування і вдосконалення криміналістичної тактики.

У зв'язку з тим, що Україна довгий час входила до складу державно-політичних і територіальних утворень інших держав, більшість її інститутів, у тому числі право, законодавство, практика боротьби зі злочинністю тощо були, в основному, аналогічними

інститутам цих держав: Речі Посполитої, Австро-Угорщини, Румунії, Росії, Радянського Союзу.

Враховуючи певну складність у пошуку та вивченні джерел, що висвітлюють дану проблему в Польщі, Австро-Угорщині та Румунії, в цьому дослідженні в основному аналізуються законодавчі акти, наукова спеціальна література і практика боротьби зі злочинністю Київської Русі, Російської імперії, Радянського Союзу, незалежної України.

Часові межі початку першого етапу важко визначити конкретною датою. Перші відомості про застосування прийомів і засобів боротьби зі злочинністю зустрічаємо в законах вавилонського царя Хаммурапі (1752 – 1750 р.р. до н.е.). Так, наприклад, у них є відомості про використання документів як засобів доказування. У Давньоримських законах XII таблиць (451 – 449 р.р. до н.е.) передбачено проведення обшуків. Закони Ману Стародавньої Індії (II ст. до н.е. – I ст. н.е.) вимагали колегіального процесу, а у сумнівних випадках – наявних речових доказів. Основними джерелами доказів були показання свідків і визнання обвинуваченим своєї вини³.

Поряд із вищенаведеними фактами до нас доходять відомості про використання прийомів і засобів боротьби зі злочинністю з інших пам'яток права: законів Драконта у Стародавній Греції (621 р. до н.е.); «варварських правд» (ранньофеодальних юридичних кодифікацій германських народів) Салічної правди (V ст.), Ріпуарської та Бургундської правд (V–VI ст.), Саксонської правди (IX ст.); Руської правди (XI ст.); Польської правди (XIII ст.) та інших⁴.

Право цього періоду складалося зі зведень законів, які регулювали відносини кримінального, процесуального, цивільного, сімейного і релігійного характеру. В ньому, як правило, немає чіткого розмежування матеріального і процесуального права. Цим, на наш погляд, можна пояснити існування в одному законі як кримінально-правових норм, так і прийомів та засобів боротьби зі злочинністю (включаючи слідчі дії). Наприклад, у Руській правді передбачались: кровна помста, штраф, вбивство злодія на місці злочину, застосування ордалій, залучення послуха (свідка), застосування позовниці (повістки), проведення допиту, зводу (очної ставки), використання посилення (перевірка показань сторін або свідків), звернення до закличі (заклик по допомогу до початку провадження слідства за гарячими слідами).

У ранньофеодальних державах Західної Європи кримінальний процес (неподільно існував із цивільним) був змагальним, заснованим на звичаях і традиціях додержавного історичного періоду, коли вся влада, включаючи право суду, належала народним (вічевим) зборам, виборним старшинам або вождям племен. За «варварськими правдами» справа порушувалася за заявою потерпілої сторони, яка формулювала обвинувачення і надавала докази. Суддя обмежувався доказами, які були надані сторонами, а його головним завданням було отримати визнання обвинуваченим своєї провини. Якщо ж таке визнання не наставало, застосовували ордалії або суд Божий, тобто випробування водою, вогнем і залізом. При випробуванні водою обвинуваченого кидали у ріку. Смерть його вказувала на невинуватість, оскільки вода – чиста субстанція і грішника не прийме. Випробування розпеченим залізом зводилося до того, що судді спостерігали, як загоюється опік. Якщо легко, то обвинувачений вважався невинуватим, і навпаки. Випробування вогнем проходив по коридору між двома багаттями. Практикувався також судовий поєдинок. Він був обов'язковий, якщо протилежна сторона звинувачувала у брехні особу, яка подала позов. Вважалося, що Бог у поєдинку виступає на боці невинуватого і дає йому перемогу в усіх випадках (дворяни билися на конях, селяни – колами). Особливою формою ордалій була клятва у формі сумісного присягання. Кількість тих, хто присягав разом із підозрюваним, залежала від важливості справи. У різних статтях Салічної правди згадується від трьох до дев'яти свідків чи осіб, які присягали на зброї. З поширенням християнства почали давати клятву на Євангелії чи святих мощах. Якщо хтось із свідків, або сам підозрюваний, збивалися з клятви, справа вважалася програною⁵.

Особливе місце серед ранньофеодальних пам'яток права займає Руська правда, яка за час із XI ст. до XV ст. зазнала великих змін. Вона дійшла до нас у великій кількості списків (понад сто), що сильно відрізняються за змістом.

У Руської правди багато спільного з Салічною правдою. Це стосується змагальності процесу, застосування показань свідків, обмеження старих звичаїв (кровної помсти,

ордалій), відсутності чіткого розмежування матеріального та процесуального права. Досудове розслідування справи не провадилось. Процес вели самі сторони, вони збирали і подавали докази, на підставі яких і вирішувалася справа. Як докази використовувались показання послухів (у справах про вбивства – до семи осіб, у інших злочинах проти особи – два). Застосовувались також такі засоби дослідження обставин справи, як «звід» і «гоніння сліду». «Звід» – це очна ставка між потерпілим і особами, через руки яких пройшла його втрачена річ. «Гоніння сліду» – це форма розшуку, коли власник речі, що підлягала суперечці, зобов'язаний був вказати, звідки він її взяв (відвести від себе підозру), шляхом надання необхідних доказів, переважно показань послухів. Ці судові дії були тісно пов'язані між собою і могли переходити одна в іншу⁶.

Особливими доказами в Руській правді виступають ордалії. Це відомі вже випробування вогнем, залізом, водою, поєдинок і клятва. Після прийняття християнства клятва супроводжувалась цілуванням хреста. Того, хто мав принести клятву, визначав суд або прямо, тобто внаслідок оцінки доказів, або побічно – за жеребом. До клятви могли приводитися також і послухи.

Дані про широке застосування слідчих дій при розслідуванні злочинів у XV ст. в Україні, за часів Литовсько-Руської держави, знаходяться в «Історії українського народу» історика Олександри Єфименко. Одним із елементів організації внутрішнього життя в Україні були так звані «копні округи». Авторка пише: «Копна округа це союз населення певної території, що розмірами наближається до нашої сучасної волості чи до кількох волостей; цей союз має охороняти округу від правопорушень, «гнати слід» злочинця і карати його». Потім історик зазначає, що «...украдена де-небудь річ, слід злочинця або його коня, коли вони були знайдені на території округи, – все це накладало підозру на її мешканців, а її представник повинен був відвести від себе цю підозру, якщо вона падала на нього, інакше йому доводилося відповідати за злочин. Розшук злочинця по гарячих слідах вівся через «гарячу копу», на яку скликалися найближчі мужі і яка «гнала слід», вела допит, збирала докази». Таким чином, перші паростки криміналістики були закладені в Україні ще у часи застосування Руської правди⁷.

З розвитком держави удосконалювались право, прийоми та засоби викриття злочинців. Виникає «інквізиційний процес», при якому слідчий апарат проводить розслідування таємно, на основі письмових документів.

У 1497 р. в Москві був виданий судебник, перший кодекс Московської держави. Він становив злиття збережених норм звичаєвого права, Руської правди, статутних та судних грамот, що діяли до моменту його видання. Дещо новими у процесуальному відношенні були лише норми про провадження у справах про злочини «ведених лихих людей», тобто тяжких, за вчинення яких судебником передбачалась смертна кара. При провадженні цих справ була започаткована розшукова форма на відміну від судової. Затримання і обмова особи, яка підозрювалась у вчиненні цих злочинів, були підставою для застосування тортур з метою одержання визнання вини і обмови співучасників. У необхідних випадках проводився «поголовний (загальний) обшук» для встановлення репутації особи, яку обмовив злочинець, тобто допит широкого кола людей. У кримінальних справах про менш тяжкі злочини і цивільних справах зберігався старий змагальний процес і відповідні йому докази: показання послухів, клятва (цілування хреста), жереб, судовий поєдинок. Розслідування злочинів, як правило, починалося внаслідок доводу (обвинувачення), яке провадив доводчик (судовий слідчий). Поряд із порушенням кримінальних справ, вони підтримували обвинувачення, викликали необхідних людей до суду, виконували слідчі та інші процесуальні дії⁸.

Процес розслідування злочинів поділявся на дві частини: до встановлення підозрюваного (загальне розслідування) і після (спеціальне розслідування). Загальне розслідування складалося з проведення опитувань, збирання чуток, доносів тощо. Спеціальне розслідування проводилося для отримання визнання підозрюваного. З цією метою широко застосовувалися тортури. «Нараховувалось до семидесяти найрізноманітніших способів тортур: гвинти, що ламають кістки; розпечене залізо; вода, яку примусово вливали до рота підозрюваного, аж поки у нього не розривався шлунок тощо»⁹.

У XVI ст. з'явилося два види кримінального процесу «суд» і «розшук», тобто процес обвинувальний і слідчий з іманентно властивими їм прийомами і засобами встанов-

лення та викриття злочинців. До середини XVII ст. процес розслідування злочинів набув узагальненої форми судово-розшукового характеру, під час чого застосовувались обшук, опитування, очні ставки, розшук довідок у наказних кріпацьких книгах і кадастрових документах, виїмка.

Аналізуючи законодавство цього періоду, слід виділити тенденцію до вибору гуманних прийомів та засобів, їх можливості об'єктивно встановлювати істину в розслідуваній справі. Так, у даному судебнику є положення, які зобов'язують допитувати підозрюваного сумлінно, без злого умислу, забороняючи йому зводити наклеп на кого-небудь. У зв'язку з цим особлива увага надавалась отриманню добровільних визнань.

Важливе значення відводилось отриманню показань потерпілого, підозрюваного, свідка. До показань останнього висувались особливі вимоги. Необхідною умовою отримання показань свідка було встановлення особистої непричетності особи до розслідуваної справи, досягнення ним повноліття. Разом із тим, показання свідків розцінювались по-різному, залежно від їх соціального стану.

Варто відзначити спробу визначення найбільш доцільного порядку застосування прийомів та засобів при проведенні слідчих дій, зокрема виїмки. Робилися спроби щодо створення системи прийомів та засобів встановлення істини. Цьому присвячені положення судебника 1550 року, що визначали випадки, коли проведення допиту передувало тортурам. Але тортурам піддавався тільки той обвинувачений, який обвинувачувався не менше як двома свідками. У судебнику 1550 року щодо використання доказів також є відповідні зміни. Судовий поєдинок (поле) вже не використовується і замінюється цілуванням хреста (клятвою). Головними видами доказів стають показання свідків, документи та поличне (крадені речі). Більш широко використовується «поголовний (загальний) обшук», а також тортури щодо обвинуваченого. В подальшому розшуковий процес стає все більш переважаючим¹⁰.

Особлива роль у розвитку прийомів і засобів проведення слідчих дій належить Соборному уложенню 1649 року, яке було першим повним збірником російських законів. Уложення стало значним етапом вдосконалення кримінально-процесуального законодавства. Подальшого розвитку набуває розшукова форма судочинства. Характерною є поява нових прийомів та засобів встановлення істини, логічна послідовність їх застосування, пріоритет одних способів збору доказів над іншими¹¹.

З метою більш ефективної боротьби зі злочинністю встановлюється винагорода. До цілування хреста вдаються лише у випадках неможливості використання інших прийомів та засобів. Вводиться освідування учасників процесу. Особливого значення надається порядку допиту свідків про обставини справи. Уложення 1649 року заборонило присутність при допиті свідків осіб, які мають інтерес у вирішенні справи. Кожну особу допитували окремо. Допитуваний давав клятву, а після закінчення допиту підписував протокол. Іншим видом допиту, передбаченого уложенням, було опитування населення стосовно конкретних фактів, що мали значення для розслідування злочину. Кількість опитуваних не визначалась. Результати такого опитування оцінювались на основі формальних ознак, підрахунком кількості отриманих показань. Отримані дані підлягали обов'язковій перевірці у випадку виникнення сумнівів у їх достовірності. Був уведений особливий вид показань свідків «посилання з винуватих». Згідно з цим, у випадку встановлення одного суперечливого показання всі інші відкидались як гірші.

Уложенням 1649 року було запроваджено нові способи збору інформації, зокрема проведення загального посилання, який був спрямований на отримання показань свідка. За своїм змістом загальне посилання подібне до «посилання з винуватих». При загальному посиланні сторони, які мали інтерес у справі, завчасно домовлялись про використання тільки вирішальних, на їх думку, показань. Особа, на яку посилались, обов'язково повинна була бути очевидцем фактів, про які вона давала показання. До загального посилання дозволялось залучати до трьох свідків. Суперечливості в показаннях усувались збором нових доказів. Свідок, який подав навіть неумисно завідомо неправдиві показання, підлягав кримінальному покаранню. Вдруге за одним і тим же епізодом загальне посилання не застосовували. Проведення загального посилання виключало деякі способи отримання доказів, наприклад, проведення поголовного (загального) допиту. До

прийняття уложення результати загального посилення можна було оскаржити, після його прийняття така можливість відпала.

Ряду джерел доказів, способам їх отримання, уложення надавало першочергове, головне значення. Наприклад, показання багатьох свідків щодо підозрюваного могли бути замінені показаннями батьків. Показання останніх були вирішальними навіть у тих випадках, коли вони були направлені на захист інтересів своїх дітей. Аналогічне положення стосувалося показань духовної особи, які визнавались найбільш вагомими. Пізніше показання близьких родичів підозрюваного стали оцінюватись нарівні з іншими показаннями. Передбачалось, що дача показань – це право, а не обов'язок для близьких родичів. У випадку дачі завідомо неправдивих показань вони підлягали тільки адміністративному покаранню. Таке положення проіснувало аж до 1917 р.

Для перевірки показань раніше допитаних осіб передбачалось проведення очної ставки. З метою уникнення наклепів (неправдивих звинувачень), Соборне уложення 1649 року узаконило ще один спосіб перевірки показань – «з очей на очі ставити з багатьма людьми» (прообраз сучасного пред'явлення для впізнання). Було розширено систему прийомів і засобів збирання доказів. Зокрема, велика увага надається використанню матеріальних носіїв інформації документам. У силу низької ефективності поголовного (загального) допиту передбачається проведення опитування. Під час його проведення кількість опитаних могла бути доведена до двадцяти осіб. Уложення 1649 року вперше передбачало порядок накладення арешту на майно, його примусового вилучення, зокрема за відсутності власника. Категорично заборонялось, крім розслідування державних злочинів, отримувати показання від дітей на своїх батьків¹².

З часом у Росії докладнішу законодавчу регламентацію отримали не тільки загальний порядок кримінального процесу, але й окремі питання проведення слідчих дій.

Відомі випадки, коли порядок проведення слідчих дій визначався спеціальними царськими указами. Так, у 1621 р. Лебедянський воєвода Міхнев за доносом стрілецького козачого голови Толипіна дізнався про злочинну поведінку одного з козаків. Воєвода терміново наказав привести козака і спитав «очі на очі», але козак нічого не розповів. Не знаючи, що робити, воєвода звернувся з грамотою до царя. Указом на цю грамоту цар наказав воєводі допитати козака ще раз, зібрати показання свідків і навіть привести обвинуваченого до тортури, а потім усі матеріали слідства відправити до Москви. Як видно з цього прикладу, указ царя передбачав порядок проведення слідчих дій, тобто регламентував деякі питання організації розслідування конкретного злочину¹³.

Наприкінці XVII ст. в Росії відбувся рішучий поворот у бік розшукового характеру процесу. Указ від 21 лютого 1697 р. ввів розшукову форму процесу. Термін «розшук» на той час мав подвійний зміст. З одного боку, він означав встановлення істини, наприклад, розслідування справи всіма прийомами і засобами (ст.ст. 5, 7, 10 та інші гл. X Соборного уложення 1649 року). З іншого боку, це особлива форма судочинства слідчий процес. Розшуковий процес традиційно і надалі застосовував прийоми та засоби отримання доказів, що відповідають змагальному процесу. Поширеним способом отримання доказів продовжувала залишалася церковна клятва, яку проводив священик. Продовжували застосовуватись і «традиційні» прийоми та засоби отримання інформації: допити, загальні обшуки, використання документів тощо. Указ увів сучасний термін «свідок», замінивши ним попередні «послух» та «видок»¹⁴.

Варто зазначити, що суттєво вплинула на розвиток знань про прийоми та засоби розслідування злочинів кодифікація права у формі збірника законів Російської імперії 1832 року та уложення 1845 року про покарання кримінальні та виправні.

Збільшення нормативних актів, що регулювали застосування прийомів і засобів боротьби зі злочинністю, а також практика вимагали систематизації діючих норм права, а також більш докладного опису порядку провадження слідства. Це стало об'єктивною передумовою необхідності теоретичного дослідження організації і тактики проведення слідчих дій при розслідуванні злочинів.

Однією з перших відомих у Росії робіт, у яких давалися рекомендації щодо проведення слідчих дій (допитів, обшуків та інших), є праця Івана Посошкова «Книга про бідність і багатство» (1724 р.). Систематизованим викладом способів розслідування злочинів є робота Петра Раткевича «Дзеркало правосуддя» (1805 р.)¹⁵.

Прикладом тематичного збірника законів з питань розслідування злочинів є «Керівництво по слідчій частині» невідомого автора. До збірника входять ряд глав, присвячених правовим основам допиту, очної ставки, поголовного (загального) обшуку, освідчення та інших слідчих дій¹⁶.

Таким чином, у розглянутий нами період відбувалося зародження і становлення тактики слідчих дій. Нечисленні праці цього етапу були або збірниками витягів із законів, або довідниковими виданнями для практичної діяльності працівників поліції, слідчих, суддів з окремих питань розслідування злочинів. Про застосування самого поняття «криміналістична тактика» на цьому етапі можна говорити лише з певним застереженням.

Зазначене вище дає підстави зробити висновки: по-перше доцільно зазначити, що у період формування криміналістичної тактики, який пов'язаний з накопиченням емпіричного матеріалу, її предмет ще не був чітко визначений; по-друге, різні вчені формулювали предмет криміналістичної тактики на власний розсуд, проте аналіз їх висловлювань дає змогу говорити про деяку тенденцію – до її предмета завжди відносили прийоми розслідування; по-третьє, узагальнення великого емпіричного матеріалу послужило базою для подальшої розробки наукових основ криміналістичної тактики та сприяло поглибленню наукових досліджень тактико-криміналістичних проблем, зокрема стосовно тактики слідчих дій.

¹ Комиссаров В. Й. Теоретические проблемы следственной тактики. – Саратов: Изд-во СГУ, 1987. – 156 с. – С. 6.

² Криминалистика: Учебник: в 2-х кн. Кн. 1: Техника й тактика расследования преступлений. – М.: Советское законодательство, 1938. – 213 с. – С. 27.

³ Криміналістика. Криміналістична тактика і методика розслідування злочинів: Підручник / За ред. В. Ю. Шепітька. – Харків: Право, 1998. – 376 с. – С. 6.

⁴ Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: В 3-х т. – Т. 1: История, общая и частная теории. – М.: РПО Академии МВД СССР, 1977. – 386 с. – С. 106.

⁵ Поташиник Д. П. Криминалистическая тактика: Учебное пособие. – М.: Зерцало, 1998. – 64 с. – С. 36.

⁶ Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: Монографія. – Дніпропетровськ: Юрид. акад. МВС України, Арт-Прес, 2002. – 415 с. – С. 33.

⁷ Там само. – С. 40.

⁸ Белкин Р. С. Вказана праця.

⁹ Якимов И. Н. Криминалистика. Уголовная тактика. – М.: Советское законодательство, 1929. – 252 с. – С. 58.

¹⁰ Манс Г. Ю. Криминалистика как прикладная дисциплина и предмет преподавания / Труды профессоров и преподавателей Иркутского государственного университета. – Иркутск, 1921. – С. 142.

¹¹ Манс Г. Ю. Вказана праця. – С. 143.

¹² Крилов И. Ф. Очерки истории криминалистики и криминалистической экспертизы. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1975. – 185 с. – С. 11.

¹³ Там само. – С. 18.

¹⁴ Там само. – С. 19.

¹⁵ Там само. – С. 32.

¹⁶ Там само. – С. 34.

Отримано 16.12.2008

Резюме

Статья посвящена исследованию исторического аспекта развития криминалистической тактики. Исследовано становление, реформирование и тенденции развития криминалистической тактики. Определены критерии оценки её эффективности и значение для практики.